**(इंग्रजी न्यायनिर्णयाचा मराठी अनुवाद)**

जावेद अहमद हाजाम

**विरुद्ध**

महाराष्ट्र राज्य व इतर

(फौजदारी अपील क्रमांक ८८६ ऑफ २०२४)

०७ मार्च २०२४

**[**न्या. अभय एस. ओक आणि न्या. उज्जल भुयान, **]**

## विचारकरण्याजोगा मुद्दा

दंड संहिता, १८६० च्या कलम १५३-अ अन्वये दंडनीय गुन्ह्यासाठी दाखल एफआयआर रद्द करण्यासाठी अपीलकर्त्याने दाखल केलेली रिट याचिका उच्च न्यायालयाने फेटाळणे योग्य आहे का?

## शीर्षटीप

भारतीय दंड संहिता, १८६० - कलम १५३-अ - आकर्षित न झाल्यास - अपीलकर्ता प्राध्यापक महाविद्यालयीन शिक्षक, विद्यार्थी आणि पालकांचा समावेश असलेल्या व्हॉट्सॲप ग्रुपचे सदस्य होते - त्यांनी भारतीय राज्यघटनेतील अनुच्छेद ३७० रद्द करण्याच्या निर्णयाचा निषेध करणारे व्हॉट्सॲप स्टेटस टाकले होते; आणि "चांद"

आणि त्याखाली **"१४** ऑगस्ट-हॅप्पी इंडिपेंडेंस डे पाकिस्तान" असे लिहिलेले चित्र - कलम **१५३**-ए अंतर्गत दंडनीय गुन्ह्यासाठी अपीलकर्त्याविरुद्ध एफआयआर दाखल - त्याच्या व्हॉट्सॲप स्टेटसच्या आधारे गुन्हा केल्याचा आरोप - उच्च न्यायालयाने एफआयआर रद्द करण्यासाठी अपीलकर्त्याने दाखल केलेली रिट याचिका फेटाळून लावली - शुद्धता:

कलम १५३-अ अन्वये गुन्ह्याचा आवश्यक घटक म्हणून "हेतू" - अपीलकर्त्याने वापरलेले कथित आक्षेपार्ह शब्द किंवा अभिव्यक्ती विविध धार्मिक , वांशिक, भाषिक किंवा प्रादेशिक गट किंवा जाती किंवा समुदायांमध्ये वैमनस्य किंवा वैमनस्य, द्वेष किंवा दुर्भावना वाढवू शकत नाहीत - अपीलकर्त्याच्या व्हॉट्सॲप स्टेटसवर दोन कांटेदार तारांचे छायाचित्र होते ज्याच्या खाली "५ ऑगस्ट - काळा दिवस- जम्मू आणि काश्मीर" असा उल्लेख होता - ही त्याच्या वैयक्तिक मताची अभिव्यक्ती होती आणि कलम ३७० रद्द केल्याबद्दल त्यांची प्रतिक्रिया - कलम १५३-अ अन्वये निषिद्ध काही करण्याचा हेतू प्रतिबिंबित होत नाही - जास्तीत जास्त, हा एक निषेध होता, जो कलम १९ (१) (अ) द्वारे दिलेल्या त्यांच्या अभिव्यक्ती स्वातंत्र्याचा एक भाग आहे - रद्द करण्याच्या दिवसाचे वर्णन "काळा दिवस" म्हणून करणे निषेध आणि संतापाची अभिव्यक्ती होती -

---

*लेखक

पुढे अपीलकर्त्याने पोस्ट केली होती की "कलम ३७० रद्द करण्यात आले, आम्ही आनंदी नाही"- कलम ३७० रद्द करण्याच्या कृतीवर टीका करण्याचा त्यांचा हेतू होता - त्यांनी रद्द करण्याच्या कृतीवर नाराजी व्यक्त केली होती - वरील शब्द कोणत्याही धर्म, वंश, जन्मस्थान, निवासस्थान, भाषा, जात किंवा समुदायाचा उल्लेख करीत नाहीत - कलम ३७० रद्द करण्याच्या निर्णयाचा हा साधा निषेध होता - जर प्रत्येक टीका किंवा कृती चा निषेध असेल कलम १५३-अ अन्वये राज्य हा गुन्हा मानला जाणार आहे, भारतीय राज्यघटनेचे आवश्यक वैशिष्ट्य असलेली लोकशाही टिकणार नाही - कायदेशीर आणि कायदेशीर मार्गाने असहमतीचा अधिकार हा कलम १९ (१) (अ) अन्वये दिलेल्या अधिकारांचा अविभाज्य भाग आहे - अपीलकर्त्याने वापरलेल्या शब्दांचा त्याच्या व्हॉट्सॲप स्टेटसवर होणारा परिणाम वाजवी स्त्री आणि पुरुषांच्या मानकांवरून ठरवावा लागेल - लागू करावयाची चाचणी दुर्बल मनाच्या किंवा प्रत्येक प्रतिकूल दृष्टिकोनातून धोका दिसणाऱ्या काही व्यक्तींवर शब्दांचा परिणाम होत नाही - ही चाचणी संख्येने लक्षणीय असलेल्या समजूतदार लोकांवर उच्चारांच्या सामान्य परिणामाची आहे - केवळ काही व्यक्तींमध्ये द्वेष किंवा वाईट भावना निर्माण होऊ शकते म्हणून उपकलमाचे कलम (अ) आकर्षित करणे पुरेसे ठरणार नाही. कलम १५३-अ मधील (१) - तसेच "चांद" आणि त्याखाली "१४ ऑगस्ट-हॅप्पी इंडिपेंडेंस डे पाकिस्तान" असे लिहिलेले

चित्र उपकलमाच्या खंड (अ) वर लागू होणार नाही. कलम १५३-अ चे (१) – भारताच्या नागरिकाने १४ ऑगस्ट, त्यांच्या स्वातंत्र्यदिनी पाकिस्तानच्या नागरिकांना शुभेच्छा दिल्या तर त्यात गैर काहीच नाही - हे सदिच्छेचे संकेत आहे - अशा कृत्यांमुळे विविध धार्मिक गटांमध्ये वैमनस्य किंवा वैमनस्य, द्वेष किंवा दुर्भावना निर्माण होतील असे म्हणता येणार नाही – उपकलमाचे कलम (ब) (१) कलम १५३-अ आकर्षित झाले नाही - आक्षेपार्ह निकाल आणि प्रथम खबरी अहवाल रद्द करण्यात आला. [पारस १०, ९, ११, १२, १४, १५]

भारतीय राज्यघटना – अनुच्छेद १९, २१ – असहमतीचा अधिकार, अनुच्छेद २१ ने दिलेल्या सन्मानजनक आणि अर्थपूर्ण जीवन जगण्याच्या अधिकाराचा एक भाग – पोलिसांना राज्यघटनेतील लोकशाही मूल्यांबद्दल संवेदनशील करणे:

कायदेशीर मार्गाने असहमतीचा अधिकार हा अनुच्छेद २१ ने दिलेल्या सन्मानाने आणि अर्थपूर्ण जीवन जगण्याच्या अधिकाराचा एक भाग मानला गेला पाहिजे - परंतु विरोध किंवा असहमती लोकशाही व्यवस्थेत अनुज्ञेय पद्धतींच्या चार कोपऱ्यात असणे आवश्यक आहे - हे कलम १९ च्या खंड (२) नुसार लादलेल्या वाजवी निर्बंधांच्या अधीन आहे - सध्याच्या प्रकरणात, अपीलकर्त्याने अजिबात मर्यादा ओलांडली नाही - आता राज्यघटनेच्या अनुच्छेद १९ (१) (अ) ने दिलेल्या

अभिव्यक्ती स्वातंत्र्याच्या संकल्पनेबद्दल आणि त्यांच्या अभिव्यक्ती स्वातंत्र्यावरील वाजवी संयमाच्या मर्यादेविषयी पोलिस यंत्रणेला प्रबोधन आणि शिक्षित करण्याची वेळ आली आहे - त्यांना राज्यघटनेतील लोकशाही मूल्यांबद्दल संवेदनशील केले पाहिजे. [पारस १०, १३]

निर्णयविधी :

मंजर सईद खान विरुद्ध महाराष्ट्र राज्य आणि अन्य , [२००९] ६ एससीआर ४३१ : (२००७) ५ एससीसी १; रमेश विरुद्ध भारत संघ, [१९८८] २ एससीआर १०११ : (१९८८) १ एससीसी ६६८; पॅट्रिशिया मुखिम विरुद्ध मेघालय राज्य आणि इतर, [२०२१] ७ एससीआर ६५ : (२०२१) १५ एससीसी ३५ - अवलंबून आहे.

भगवती चरण शुक्ल विरुद्ध प्रांतीय सरकार, आकाशवाणी १९४७ नाग १ - संदर्भित.

दंड संहिता, १८६०; भारतीय राज्यघटना[संपादन]।

प्रमुख शब्द यादी

व्हॉट्सॲप स्टेटस; स्वातंत्र्यदिनाच्या शुभेच्छा पाकिस्तान; कलम ३७० रद्द; राज्याच्या कारवाईवर टीका करा; निषेधाची अभिव्यक्ती; व्यथा; अभिव्यक्ती स्वातंत्र्य; लोकशाही, असहमतीचा अधिकार; वैध आणि कायदेशीर मार्ग; द्वेष; दुर्भावना; सदिच्छा दाखवणे; वैमनस्य; शत्रुत्व; धार्मिक गट; पोलिसांची संवेदनशीलता; कायद्याच्या प्रक्रियेचा गैरवापर .

त्यातून उद्भवलेले प्रकरण

फौजदारी अपील अधिकार क्षेत्र : फौजदारी अपील क्रमांक ८८६/२०२४

२०२३ च्या सीआरडब्ल्यूपी क्रमांक ९४ मध्ये मुंबई उच्च न्यायालयाच्या दिनांक १०.०४.२०२३ च्या निर्णय व आदेशावरून

पक्षांची उपस्थिती

जावेद आर शेख, आदिल मुनीर अंद्राबी, तौसीफ डार, यासिर जिलानी, बिस्मा रशीद, औशाक हुसेन, सद्दाम हुसेन, ॲड. आदित्य अनिरुद्ध पांडेय , सिद्धार्थ धर्माधिकारी, भरत बागला, सौरव सिंह, आदित्य कृष्णा, मि. प्रीत एस. फणसे उत्तरदात्यांसाठी.

सर्वोच्च न्यायालयाचा निर्णय / आदेश

न्यायमूर्ती अभय एस. ओका,

## तथ्यात्मक पैलू

1. भारतीय दंड संहिता, १८६० च्या कलम १५३-अ (थोडक्यात 'आयपीसी') अन्वये दंडनीय गुन्ह्यासाठी अपीलकर्त्याविरुद्ध प्रथम माहिती अहवाल (थोडक्यात, 'आक्षेपार्ह एफआयआर') दाखल करण्यात आला होता. प्रथम खबरी अहवाल रद्द करण्यासाठी अपीलकर्त्याने मुंबई उच्च न्यायालयात रिट याचिका दाखल केली. १० एप्रिल २०२३ च्या निर्णयाद्वारे उच्च न्यायालयाने रिट याचिका फेटाळून लावली आहे.

याचिकाकर्ते कोल्हापूर जिल्ह्यातील संजय घोडावत महाविद्यालयात प्राध्यापक होते. रोजगारासाठी ते कोल्हापुरात आले होते. यापूर्वी ते काश्मीरमधील बारामुल्ला जिल्ह्याचे स्थायी रहिवासी होते. याचिकाकर्ते एका व्हॉट्सॲप ग्रुपचे सदस्य होते. त्याच्या व्हॉट्सअ प स्टेटसवर दिसणाऱ्या गोष्टींच्या आधारे गुन्हा केल्याचा आरोपस करण्यात आला आहे. राज्य सरकारने आपल्या प्रतिप्रतिज्ञापत्रात अपीलकर्त्याच्या व्हॉट्सॲप स्टेटसवर दिसणारा नेमका मजकूर नमूद केला आहे. प्रतिप्रतिज्ञापत्राच्या परिच्छेद ३ मधील खंड (क) आणि (ड) खालीलप्रमाणे आहेत:

**“3. .. .. .. .. .. .. .. .. .. .. ..**

**अ. .. .. .. .. .. .. .. .. .. ..**

**ब. .. .. .. .. .. .. .. .. .. .. ..**

क. या घटनेदरम्यान याचिकाकर्ते संजय घोडावत महाविद्यालयात प्राध्यापक म्हणून कार्यरत होते. याचिकाकर्ते पालक आणि शिक्षकांचा समावेश असलेल्या व्हॉट्सॲप ग्रुपचे सदस्य होते. १३ ऑगस्ट २०२२ ते १५ ऑगस्ट २०२२ या कालावधीत या व्हॉट्सॲप ग्रुपचा भाग असताना याचिकाकर्त्याने आपले स्टेटस म्हणून दोन मेसेज पोस्ट केले.

१ . "५ ऑगस्ट - काळा दिवस जम्मू आणि काश्मीर." २. "१४ ऑगस्ट - हैप्पी इंडिपेंडेंस डे पाकिस्तान।

अ. तसेच, वरील स्टेटसनंतर याचिकाकर्त्याच्या मोबाइलवरील व्हॉट्सॲप स्टेटसमध्ये 'कलम ३७० रद्द करण्यात आले, आम्ही आनंदी नाही', असा संदेश होता. या आरोपांच्या आधारे कोल्हापुरातील हातकणंगले पोलिस ठाण्यात भारतीय दंड संहिता १८६० च्या कलम १५३-अ अन्वये गुन्हा दाखल करण्यात आला आहे..."

पाकिस्तानचा स्वातंत्र्यदिन साजरा करण्यासंदर्भात अपीलकर्त्याने जे सांगितले ते आयपीसीच्या कलम १५३-अ च्या कक्षेत येणार नाही, असे उच्च न्यायालयाच्या खंडपीठाने म्हटले आहे. मात्र, दुसरा आक्षेपार्ह भाग आयपीसीच्या कलम १५३-अ अन्वये दंडनीय गुन्हा ठरू शकतो.

**प्रस्तुती :**

४. अपीलकर्त्याच्या वतीने बाजू मांडणाऱ्या विद्वान वकिलांनी सांगितले की, अपीलकर्त्याने व्हॉट्सॲप स्टेटसवर लिहिलेले शब्द विविध धार्मिक, वांशिक, भाषिक किंवा प्रादेशिक गट किंवा जाती किंवा समुदायांमध्ये वैमनस्य किंवा वैमनस्य, द्वेष किंवा दुर्भावनावाढीस उत्तेजन देणार नाहीत. मंजर सईद खान विरुद्ध महाराष्ट्र राज्य व अन्. या[1] खटल्यात त्यांनी या न्यायालयाच्या निर्णयाचा आधार घेतला. अपीलकर्त्यावर खटला चालविणे हा कायद्याच्या प्रक्रियेचा पूर्णपणे गैरवापर आहे, असा युक्तिवाद त्यांनी केला. प्रतिवादी-महाराष्ट्र राज्याची बाजू मांडणार् या अभ्यासू वकिलांनी युक्तिवाद केला की, अपीलकर्त्याच्या व्हॉट्सॲप स्टेटसवरील शब्द किंवा चिन्हांमुळे विविध धार्मिक, वांशिक, भाषिक किंवा प्रादेशिक गट किंवा जाती किंवा समुदायांमध्ये वैमनस्य किंवा वैमनस्य, द्वेष किंवा द्वेषाची भावना वाढली आहे की नाही, हा पुराव्याचा विषय आहे. साक्षीदारांची तपासणी केल्यानंतरच या लिखाणाचा किंवा चिन्हांचा लोकांच्या मनावर काय परिणाम होतो, हे सरकारी पक्ष सिद्ध करू शकेल, असा युक्तिवाद त्यांनी केला. या टप्प्यावर अपीलकर्त्याने लिहिलेल्या गोष्टींचा जनतेच्या मनावर काय परिणाम होतो, याबाबत कोणताही निष्कर्ष काढता येणार नाही, असे त्यांनी नमूद केले. त्यामुळे या निर्णयात कोणत्याही प्रकारचा हस्तक्षेप करण्याची गरज नाही आणि खटला सुरू ठेवण्यास परवानगी देण्यात यावी, अशी विनंती त्यांनी केली आहे.

---

[1]

## सादरीकरणांचा विचार

5. अपीलकर्त्याविरुद्ध एकमेव गुन्हा आयपीसीच्या कलम १५३-अ अंतर्गत दंडनीय आहे. ४ सप्टेंबर १९६९ पासून अस्तित्वात असलेल्या भादंविच्या कलम १५३-अ मध्ये असे म्हटले आहे:

१५३-अ. धर्म, वंश, जन्मस्थान, निवासस्थान, भाषा इ. आधारावर विविध गटांमध्ये वैर निर्माण करणे आणि सलोखा राखण्यास बाधा आणणारी कृत्ये करणे.—(१) कोणीही-

अ. शब्दांद्वारे, बोलल्या किंवा लिहून, चिन्हांद्वारे किंवा दृश्य प्रतिनिधित्वाद्वारे किंवा इतर कोणत्याही प्रकारे, धर्म, वंश, जन्मस्थान, निवासस्थान, भाषा, जात किंवा समुदाय किंवा इतर कोणत्याही आधारावर, विविध धार्मिक, वांशिक, भाषा किंवा प्रादेशिक गट किंवा जाती किंवा समुदायांमध्ये वैमनस्य किंवा वैमनस्य, द्वेष किंवा दुर्भावनांना प्रोत्साहन किंवा प्रोत्साहन देण्याचा प्रयत्न केला जातो. किंवा

ब. विविध धार्मिक, वांशिक, भाषिक किंवा प्रादेशिक गट किंवा जाती किंवा समुदायांमधील सलोखा राखण्यास बाधा आणणारे आणि

सार्वजनिक शांतता भंग करणारे किंवा बिघडण्याची शक्यता असलेले कोणतेही कृत्य करणे,

क. कोणत्याही व्यायाम, हालचाली, ड्रिल किंवा तत्सम इतर क्रियाकलापांचे आयोजन करणे या हेतूने की अशा क्रियाकलापातील सहभागींनी गुन्हेगारी बळाचा किंवा हिंसेचा वापर करण्यासाठी वापर करावा किंवा त्यांना प्रशिक्षित केले जावे किंवा अशा क्रियाकलापातील सहभागी गुन्हेगारी बळ किंवा हिंसेचा वापर करण्यासाठी वापरले जातील किंवा प्रशिक्षित केले जातील किंवा गुन्हेगारी बळ किंवा हिंसेचा वापर करण्याच्या हेतूने किंवा प्रशिक्षण घेण्याच्या हेतूने अशा क्रियाकलापात भाग घेतील किंवा त्यांना हे माहित असेल की, अशा कार्यात सहभागी होणार् यांना कोणत्याही धार्मिक, वांशिक, भाषा किंवा प्रादेशिक गट किंवा जात किंवा समुदायाविरूद्ध गुन्हेगारी बळाचा किंवा हिंसेचा वापर करण्यासाठी आणि अशा क्रियाकलापासाठी कोणत्याही कारणास्तव किंवा अशा धार्मिक, वांशिक, भाषा किंवा प्रादेशिक गट किंवा जाती किंवा समुदायाच्या सदस्यांमध्ये भीती किंवा भीती किंवा असुरक्षिततेची

भावना निर्माण करण्यासाठी वापरले जाईल किंवा प्रशिक्षण दिले जाईल,

तीन वर्षांपर्यंत कारावास किंवा दंड किंवा दोन्ही शिक्षा होऊ शकतात.

**(२)** प्रार्थनास्थळ इ**.** ठिकाणी केलेला गुन्हा—कोणत्याही प्रार्थनास्थळात किंवा धार्मिक उपासना किंवा धार्मिक विधी करणार् या कोणत्याही सभेमध्ये उपकलम (१) मध्ये निर्दिष्ट केलेला गुन्हा केल्यास त्याला पाच वर्षांपर्यंत कारावास आणि दंडही होऊ शकतो."

या प्रकरणात आयपीसीच्या कलम १५३-अ च्या उपकलम (१) मधील खंड (क) निश्चितच आकर्षित होत नाही.

मंजर सईद खान[१] च्या बाबतीत, कलम १५३-अ चा अर्थ लावताना, परिच्छेद १६ मध्ये या न्यायालयाने असे म्हटले:

"१६**.** कलम १५३-ए आयपीसी, वर काढल्याप्रमाणे, अशा प्रकरणाचा समावेश आहे जिथे एखादी व्यक्ती शब्दांद्वारे, एकतर बोलून किंवा लिहून, चिन्हे किंवा दृश्य निरूपणाद्वारे किंवा इतर प्रकारे विविध धार्मिक, वांशिक, भाषिक किंवा प्रादेशिक गट किंवा जाती किंवा समुदायांमध्ये वैमनस्य, द्वेष किंवा वाईट भावनांना प्रोत्साहन देते किंवा प्रयत्न करते किंवा सलोखा

राखण्यास बाधा आणणारी कृत्ये करते किंवा सार्वजनिक शांतता बिघडवण्याची शक्यता असते. गुन्ह्याचा सा**रांश** म्हणजे वेगवेगळ्या वर्गातील लोकांमध्ये शत्रुत्व किंवा द्वेषाची भावना वाढविण्याचा हेतू आहे. अशांतता निर्माण करणे किंवा लोकांना हिंसेसाठी चिथावणी देणे हा भारतीय दंड संहितेच्या कलम १५३-अ अन्वये गुन्हा आहे आणि फिर्यादी पक्षाला प्रथमदर्शनी आरोपीच्या मेन्स रियाचे **(**गुन्हेगारी हेतूचे**)** अस्तित्व सिद्ध करावे लागेल. हेतू प्रामुख्याने पुस्तकाची भाषा आणि पुस्तक कोणत्या परिस्थितीत लिहिले आणि प्रकाशित झाले यावरून ठरवावे लागते. कलम १५३-अ च्या कक्षेत आलेले प्रकरण एकंदरीत वाचायला हवे. आरोप सिद्ध करण्यासाठी ठाम शब्दांच्या आणि वेगळ्या परिच्छेदांवर अवलंबून राहता येत नाही किंवा इथे एक वाक्य आणि तिथले वाक्य घेऊन त्यांना तर्कशुद्ध युक्तिवादाच्या काटेकोर प्रक्रियेने जोडता येत नाही.

**(**जोर देण्यात आला **)**

भगवतीचरण शुक्ल विरुद्ध प्रांतीय सरकार या खटल्यात तत्कालीन नागपूर उच्च न्यायालयाचे न्यायाधीश म्हणून न्या. विवियन बोस,. यांनी घेतलेल्या मताचा संदर्भ या न्यायालयाने [2] दिला. उच्च न्यायालयाच्या खंडपीठाने आयपीसीच्या कलम १२४-अ आणि प्रेस (आपत्कालीन अधिकार) अधिनियम, १९३१ च्या कलम ४ (१) अन्वये

[2]

देशद्रोहाच्या गुन्ह्याचा निपटारा केला. मुद्दा असा होता की, वृत्तपत्रातील एखादा विशिष्ट लेख प्रत्यक्ष किंवा अप्रत्यक्षरीत्या कायद्याने प्रस्थापित केलेल्या सरकारबद्दल द्वेष किंवा तिरस्कार निर्माण करतो का? या न्यायालयाने रमेश विरुद्ध भारत सरकार या खटल्याच्या निकालात हे मत मान्य केले आहे[3]. या प्रकरणात या न्यायालयाने आयपीसीच्या कलम १५३-अ च्या अंमलबजावणीचा मुद्दा हाताळला. परिच्छेद १३ मध्ये असे म्हटले होते:

> शब्दांच्या प्रभावाचे मूल्यमापन विवेकी, कणखर मनाच्या, ठाम आणि धाडसी माणसांच्या मापदंडांवरून व्हायला हवे, दुबळ्या आणि दुबळ्या मनाच्या माणसांच्या किंवा प्रत्येक शत्रुत्वाच्या दृष्टिकोनातून धोक्याचा सुगंध घेणाऱ्यांच्या नव्हे. ... तो सामान्य विवेकी माणसाचा किंवा इंग्रजी कायद्यात म्हटल्याप्रमाणे 'क्लॅपहॅम सर्वव्यापी माणसाच्या वरचा माणूस' असा आहे."
>
> (जोर देण्यात आला )

त्यामुळे आयपीसीच्या कलम १५३-अ च्या संदर्भात बोलल्या गेलेल्या किंवा लिहिलेल्या शब्दांचा प्रभाव ठरवताना विवियन बोस, जे यांनी घालून दिलेला निकष लागू करावा लागेल.

---

3

पॅट्रिशिया मुखिम विरुद्ध मेघालय राज्य आणि इतर या खटल्यातील या न्यायालयाच्या निर्णयाचा ही आपण उपयुक्त संदर्भ देऊ शकतो[4]. या निर्णयाच्या परिच्छेद ८ ते १० मध्ये असे म्हटले आहे:

सत्य समोर येण्यासाठी आणि नागरी समाज निर्माण होण्यासाठी सर्व अभिव्यक्ती मुक्त ठेवणे अत्यंत महत्वाचे आहे. -थॉमस जेफरसन। राज्यघटनेच्या अनुच्छेद १९ (१) (अ) ने दिलेले अभिव्यक्ती स्वातंत्र्य हा अत्यंत मौल्यवान मूलभूत अधिकार आहे. मात्र, हा अधिकार निरपेक्ष नाही. भारताचे सार्वभौमत्व आणि अखंडता, राज्याची सुरक्षा, परकीय राज्यांशी मैत्रीपूर्ण संबंध, सार्वजनिक सुव्यवस्था, शालीनता किंवा नैतिकता किंवा न्यायालयाचा अवमान, मानहानी किंवा एखाद्या गुन्ह्यास चिथावणी देण्याच्या संदर्भात अभिव्यक्ती स्वातंत्र्यावर वाजवी निर्बंध घातले जाऊ शकतात. भादंवि कलम १५३-अ अन्वये बोलण्याचा गुन्हा दंडनीय आहे. धर्म, वंश, जन्मस्थान, निवासस्थान, भाषा इ. आधारावर विविध गटांमध्ये वैमनस्य निर्माण करणे आणि सलोखा राखण्यास बाधा आणणारी कृत्ये केल्यास कलम १५३-अ अन्वये तीन वर्षांपर्यंत कारावास किंवा दंड किंवा दोन्ही शिक्षा होऊ शकतात. कलम १५३-अ व ५०५(१)(क) अन्वये गुन्हा केल्याबद्दल अपीलकर्त्याविरुद्ध प्रथमदर्शनी गुन्हा दाखल होतो की नाही, हे ठरविण्याचे आवाहन केले जात असल्याने खालील तरतुदींचे पुनरुत्पादन करणे समर्पक आहे.

.....

[4]

.....

.....

जेथे लेखी किंवा बोलल्या जाणाऱ्या शब्दांमध्ये सार्वजनिक अशांतता निर्माण करण्याची किंवा कायदा व सुव्यवस्था बिघडण्याची किंवा सार्वजनिक शांततेवर परिणाम होण्याची प्रवृत्ती असते, तिथेच अशा प्रकारच्या कारवाया रोखण्यासाठी कायद्याने पावले उचलण्याची गरज आहे. अशांतता निर्माण करणे किंवा लोकांना हिंसेसाठी चिथावणी देणे हा आयपीसीच्या कलम १५३-ए अंतर्गत गुन्हा आहे आणि यशस्वी होण्यासाठी फिर्यादीला मेन्स रियाचे **(**गुन्हेगारी हेतूचे**)** अस्तित्व सिद्ध करावे लागेल**.** [बलवंत सिंग वि. पंजाब राज्य, (१९९५) ३ एससीसी २१४ : १९९५ एससीसी (सीआरआय) ४३२]

भादंवि कलम १५३-अ अन्वये गुन्ह्याचा सारांश म्हणजे विविध वर्गातील लोकांमध्ये शत्रुत्व किंवा द्वेषाची भावना वाढविण्याचा हेतू आहे**.** हेतू प्रामुख्याने लिखाणाची भाषा आणि तो कोणत्या परिस्थितीत लिहिला आणि प्रकाशित झाला यावरून ठरवावा लागतो. कलम १५३-अ च्या कक्षेत आलेले प्रकरण एकंदरीत वाचायला हवे. आरोप सिद्ध करण्यासाठी कडक शब्दात आणि वेगळ्या परिच्छेदांवर अवलंबून राहता येत नाही किंवा खरे तर येथे एक वाक्य आणि तेथे एक वाक्य घेऊन त्यांना तर्कशुद्ध युक्तिवादाच्या सूक्ष्म प्रक्रियेने जोडता येत नाही [मंजर सईद खान विरुद्ध राज्य महाराष्ट्र, (२००७) ५ एससीसी १ : (२००७) २ एससीसी (सीआरआय) ४१७]."

**(**जोर देण्यात आला **)**

८. आता कलम १५३-अ मध्ये परत येताना भादंविच्या कलम १५३-अ च्या उपकलम (१) मधील खंड (अ) जेव्हा शब्दांद्वारे, बोलून किंवा लिहून किंवा चिन्हांद्वारे किंवा दृश्य निरूपणाद्वारे किंवा इतर प्रकारे, विविध धार्मिक, वांशिक, भाषिक किंवा प्रादेशिक गट किंवा जाती किंवा समुदायांमध्ये वैमनस्य किंवा शत्रुत्व, द्वेष किंवा दुर्भावना वाढविण्याचा प्रयत्न केला जातो. धर्म, वंश, जन्मस्थान, निवासस्थान, भाषा, जात, समुदाय किंवा इतर कोणत्याही तत्सम आधारावर वैमनस्य, वैमनस्य, द्वेष किंवा वाईट भावनाचा प्रचार करणे आवश्यक आहे. आयपीसीच्या कलम १५३-अ च्या उपकलम (१) चे खंड (ब) तेव्हाच लागू होईल जेव्हा असे कृत्य केले जाईल जे विविध धार्मिक, वांशिक, भाषिक किंवा प्रादेशिक गट किंवा जाती किंवा समुदायांमधील सलोखा राखण्यास हानिकारक असेल आणि ज्यामुळे सार्वजनिक शांतता भंग होईल किंवा बिघडण्याची शक्यता असेल.

9. आता, अपीलकर्त्याने त्याच्या व्हॉट्सॲप स्टेटसवर वापरलेल्या शब्दांबद्दल आपण येथे लक्षात घेऊ शकतो की, पहिले विधान असे आहे की, ५ ऑगस्ट हा जम्मू-काश्मीरसाठी काळा दिवस आहे. ५ ऑगस्ट २०१९ हा दिवस भारतीय राज्यघटनेतील कलम ३७० रद्द करण्यात आला आणि जम्मू-काश्मीर या दोन स्वतंत्र केंद्रशासित प्रदेशांची निर्मिती करण्यात आली. 'कलम ३७० रद्द करण्यात आले, आम्ही आनंदी नाही', असे याचिकाकर्त्याने म्हटले आहे. साध्या साध्या

> वाचनावर, अपीलकर्त्याने भारतीय राज्यघटनेतील कलम ३७० रद्द करण्याच्या कृतीवर टीका करण्याचा हेतू ठेवला. त्यांनी या कारवाईवर नाराजी व्यक्त केली आहे. वरील शब्द कोणत्याही धर्म, वंश, जन्मस्थान, निवासस्थान, भाषा, जात किंवा समुदायाचा संदर्भ देत नाहीत. भारतीय राज्यघटनेतील कलम ३७० रद्द करण्याच्या निर्णयाविरुद्ध आणि त्या निर्णयाच्या आधारे उचलण्यात आलेल्या पुढील पावलांना अपीलकर्त्याने केलेला हा साधा विरोध आहे. भारतीय राज्यघटनेने अनुच्छेद १९ (१) (अ) अन्वये अभिव्यक्ती स्वातंत्र्याची हमी दिली आहे. या हमीनुसार कलम ३७० रद्द करण्याच्या कारवाईवर किंवा राज्याच्या प्रत्येक निर्णयावर टीका करण्याचा अधिकार प्रत्येक नागरिकाला आहे. राज्याच्या कोणत्याही निर्णयावर नाराज असल्याचे सांगण्याचा त्यांना अधिकार आहे.

मंजर सईद खान [१] च्या प्रकरणात या न्यायालयाने "हेतू" हा या गुन्ह्याचा आवश्यक घटक म्हणून वाचला आहे. अपीलकर्त्याने वापरलेले कथित आक्षेपार्ह शब्द किंवा अभिव्यक्ती, त्याच्या साध्या वाचनावर, विविध धार्मिक, वांशिक, भाषिक किंवा प्रादेशिक गट किंवा जाती किंवा समुदायांमध्ये वैमनस्य किंवा वैर, द्वेष किंवा दुर्भावना वाढवू शकत नाहीत. अपीलकर्त्याच्या व्हॉट्सॲप स्टेटसमध्ये दोन कांटेदार तारांचा फोटो आहे, ज्याच्या खाली "५ ऑगस्ट - काळा दिवस - जम्मू आणि काश्मीर" असा उल्लेख आहे. भारतीय राज्यघटनेतील कलम ३७० रद्द केल्याबद्दल त्यांच्या वैयक्तिक

मताची आणि प्रतिक्रियेची ही अभिव्यक्ती आहे. कलम १५३-अ अन्वये निषिद्ध असे काही करण्याचा हेतू यातून दिसून येत नाही.

जास्तीत जास्त, हा एक निषेध आहे, जो कलम १९ (१) (अ) द्वारे प्रदान केलेल्या त्यांच्या अभिव्यक्ती स्वातंत्र्याचा एक भाग आहे. कलम ३७० रद्द करण्याच्या आणि जम्मू-काश्मीरचा दर्जा बदलण्याच्या कृतीवर टीका करण्याचा भारतातील प्रत्येक नागरिकाला अधिकार आहे. ज्या दिवशी ही घटना घडली त्या दिवसाला 'काळा दिवस' म्हणून संबोधणे म्हणजे निषेध आणि संतापाची अभिव्यक्ती आहे. राज्याच्या कृतीवर होणारी प्रत्येक टीका किंवा निषेध कलम १५३-अ अन्वये गुन्हा मानला तर भारतीय राज्यघटनेचे आवश्यक वैशिष्ट्य असलेली लोकशाही टिकणार नाही. कायदेशीर आणि कायदेशीर मार्गाने असहमतीचा अधिकार हा कलम १९ (१) (अ) अन्वये दिलेल्या अधिकारांचा अविभाज्य भाग आहे. प्रत्येक व्यक्तीने इतरांच्या असहमतीच्या अधिकाराचा आदर केला पाहिजे. सरकारच्या निर्णयांविरोधात शांततेने आंदोलन करण्याची संधी हा लोकशाहीचा अविभाज्य भाग आहे.

कायदेशीर मार्गाने असहमतीचा अधिकार हा कलम २१ ने दिलेल्या सन्मानजनक आणि अर्थपूर्ण जीवन जगण्याच्या अधिकाराचा एक भाग मानला गेला पाहिजे. पण विरोध किंवा असंतोष लोकशाही व्यवस्थेत मान्य असलेल्या पद्धतींच्या चार कोपऱ्यात

असायला हवा. हे कलम १९ च्या खंड (२) नुसार लागू केलेल्या वाजवी निर्बंधांच्या अधीन आहे. सध्याच्या प्रकरणात, अपीलकर्त्याने अजिबात मर्यादा ओलांडलेली नाही.

लोकांच्या भावना भडकण्याची शक्यता नाकारता येत नाही, असे मत उच्च न्यायालयाने व्यक्त केले आहे. याचिकाकर्त्याचे महाविद्यालयीन शिक्षक, विद्यार्थी आणि पालक व्हॉट्सॲप ग्रुपचे सदस्य होते. न्या. विवियन बोस, यांच्या मते, अपीलकर्त्याने वापरलेल्या शब्दांचा त्याच्या व्हॉट्सॲप स्टेटसवर होणारा परिणाम वाजवी महिला आणि पुरुषांच्या मानकांवरून ठरवावा लागेल. कमकुवत आणि दुबळ्या मनाच्या लोकांचे मापदंड आपण लागू करू शकत नाही. आपला देश ७५ वर्षांहून अधिक काळ लोकशाही प्रजासत्ताक आहे. आपल्या देशातील जनतेला लोकशाही मूल्यांचे महत्त्व ठाऊक आहे. त्यामुळे या शब्दांमुळे विविध धार्मिक समूहांमध्ये वैमनस्य किंवा वैर, द्वेष किंवा वैमनस्य निर्माण होईल, असा निष्कर्ष काढता येत नाही. वापरली जाणारी परीक्षा म्हणजे दुर्बल मन असलेल्या किंवा प्रत्येक शत्रुत्वाच्या दृष्टिकोनातून धोका दिसणाऱ्या काही व्यक्तींवर शब्दांचा होणारा परिणाम नव्हे. ही चाचणी संख्येने लक्षणीय असलेल्या वाजवी लोकांवर उच्चारांच्या सामान्य परिणामाची आहे. केवळ काही व्यक्तींमध्ये द्वेष किंवा वाईट भावना निर्माण होऊ शकते म्हणून आयपीसीच्या कलम १५३-अ च्या उपकलम (१) मधील खंड (अ) आकर्षित करणे पुरेसे ठरणार नाही.

"चांद" आणि त्याखाली "१४ ऑगस्ट-हॅप्पी इंडिपेंडेंस डे पाकिस्तान" असे लिहिलेले चित्र याबद्दल आमचे असे मत आहे की, ते कलम १५३-अ च्या उपकलम (१) चे खंड (अ) लागू करणार नाही

प्रत्येक नागरिकाला आपापल्या स्वातंत्र्यदिनानिमित्त इतर देशांच्या नागरिकांना शुभेच्छा देण्याचा अधिकार आहे. भारताच्या एखाद्या नागरिकाने १४ ऑगस्ट म्हणजेच स्वातंत्र्यदिनी पाकिस्तानच्या नागरिकांना शुभेच्छा दिल्या तर त्यात गैर काहीच नाही. हा सदिच्छेचा संकेत आहे. अशा वेळी अशा कृत्यांमुळे विविध धार्मिक समूहांमध्ये वैमनस्य किंवा वैमनस्य, द्वेष किंवा वैमनस्य निर्माण होईल, असे म्हणता येणार नाही. केवळ एका विशिष्ट धर्माचा आहे म्हणून अपीलकर्त्यास हेतू सांगता येत नाही.

राज्यघटनेच्या कलम १९ (१) (अ) नुसार दिलेले अभिव्यक्ती स्वातंत्र्य आणि त्यांच्या अभिव्यक्ती स्वातंत्र्यावर किती वाजवी निर्बंध आहेत, याविषयी पोलिस यंत्रणेला प्रबोधन करण्याची वेळ आली आहे. त्यांना आपल्या राज्यघटनेतील लोकशाही मूल्यांची जाणीव करून द्यायला हवी.

याच कारणास्तव, आयपीसीच्या कलम १५३-ए च्या उपकलम (१) मधील खंड (बी) आकर्षित होणार नाही कारण अपीलकर्त्याच्या व्हॉट्सॲप स्टेटसवर जे दर्शविले आहे ते त्यामध्ये नमूद केल्याप्रमाणे विविध गटांमधील सलोखा राखण्यासाठी हानिकारक आहे असे म्हणता येणार नाही. त्यामुळे आयपीसीच्या कलम १५३-अ अन्वये दंडनीय गुन्ह्यासाठी अपीलकर्त्यावर खटला सुरू ठेवणे हा कायद्याच्या प्रक्रियेचा घोर गैरवापर ठरेल.

त्यानुसार आम्ही मुंबई उच्च न्यायालयाचा १० एप्रिल २०२३ रोजीचा आक्षेपार्ह निकाल रद्द बातल ठरवला आणि पोलीस ठाणे, हातकणंगले, जिल्हा कोल्हापूर, महाराष्ट्र येथे दाखल करण्यात आलेला २०२२ चा क्रमांक २९५ असलेला आक्षेपार्ह प्रथम खबरी अहवाल आणि संबंधित प्रथम खबरी अहवाल वर आधारित कार्यवाही रद्द केली.

त्यानुसार अपील मंजूर केले जाते.

खटल्याचा निकाल *:* अपील मंजूर .

**अस्वीकरण**

या न्यायनिर्णयाच्या मराठी भाषेतील या अनुवादाचा वापर हा पक्षकारास त्याच्या/तिच्या मातृभाषेमध्ये त्याचा अर्थ समजून घेण्यापुरता मर्यादित राहील आणि त्याचा इतर कोणत्याही कारणाकरता वापर करता येणार नाही तसेच इंग्रजी भाषेतील न्याय निर्णय हाच सर्व व्यावहारिक आणि कार्यालयीन वापराकरिता विश्वसनीय असेल आणि तोच त्यातील आदेशाच्या निष्पादन आणि अंमलबजावणी करिता वैध मानला जाईल.

.....xxxxxxx.....